

ПАМ'ЯТІ ТА ВДЯЧНОСТІ ГІДНИЙ

(ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Х.Ю. РУДЕНКА)

Чубірко М.М.

5 жовтня 2011 року виповнюється 110 років з дня народження професора, доктора біологічних наук, першого завідувача кафедри ботаніки Ужгородського університету Хоми Юхимовича Руденка. Доля відвела йому короткий строк – він помер на 61 році життя. Проте, прожиті ним роки були наповнені яскравими, неповторними, доленосними подіями. В цих роках відбулися особливості непростого історичного відрізка часу першої половини ХХ сторіччя помножені на специфіку характеру цієї неординарної особистості.

Народився Хома Юхимович в селі Будище Вільшанського району Київської області в дуже бідній селянській родині. Вже навчаючись у початковій школі рідного села маленький Хома звернув на себе увагу вчителів гострим природженим розумом. Дякуючи їх клопотанню здібний хлопець після початкової школи продовжив навчання в земській школі. Це була школа з високим рівнем освіти, в ній викладали такі іноземні мови, як німецька і класична латина.

Вир революційних подій 1917 року захопив Хому-юнака. В рідному селі він створив хату-читальню, організував і був членом першого сільського товариства по спільному обробітку землі, працював головою комітету бідноти. Перед розумним, освіченим хлопцем відкривалась неабияка перспектива громадського діяча. Та такий шлях, політична кар'єра, ніколи не вабили Хому Юхимовича. Досить сказати, що до ВКП(б) він вступив, перебуваючи вже в лавах Червоної Армії у найважчий період вітчизняної війни – у 1943 році – не заради кар'єри.

В 1918 році Хома їде до Києва і складає іспити за середню освіту екстерном. Жага до знань, до підвищення рівня освіти – ось що приваблює юнака. В 1920 році за відрядженням Корсунського окружного Комітету незаможних селян Хома їде вчитись на біологічний відділ факультету профосвіти Київського інституту народної освіти, який закінчив у 1925 році. По закінченню інституту працював викладачем природознавчих дисциплін у профшколі, яка знаходилась у Боярці, що в околиці Києва. Перебування в Києві протягом семи років зіграло величезну роль у формуванні свідомості, виборі подальшого життєвого шляху хлопця. Треба сказати, що Київ 20-30 років ХХ сторіччя був одним з головних освітніх і наукових центрів не тільки України, але й Радянського Союзу. У вишах і наукових закладах Києва ще плідно трудилась високоосвічена наукова еліта колишньої Російської імперії. На біофаці Київського університету в ті роки працювали академіки А.В. Фомін і Н.Г. Холодний, професори С.Г. Навашин, В.М. Цінгер, В.В. Фінн, які поряд з класичною, традиційною біологією, як надійною і необхідною основою, сміливо відкривали перспективу розвитку новітніх галузей біології: ембріології, цитології, генетики. Доречно тут нагадати, що саме в Києві у 1898 році відбулась знаменна подія в біології: на 10-му з'їзді природознавців професор Київського університету С.Г. Навашин зробив доповідь про відкриття ним явища подвійного запліднення у рослин, що було і залишається до нині вагомим, славетним подією в біології. А в ті часи це

відкриття набуло великого розголосу і сприяло притоку до лав цитоембріологів талановитої молоді. Так, наприклад, флорист В.В. Фінн захопився ембріологією і проніс це почуття через все життя. Після від'їзду С.Г. Навашина в Ленінград він очолив відділ ембріології у Науково-дослідному інституті біології КДУ, а після організації Інституту ботаніки АН УРСР завідував тим же відділом цього закладу.

Перебуваючи у цій атмосфері і під впливом інтелектуальної аури Києва, Хома Юхимович не міг не захопитися ембріологією. Це захоплення не пройшло повз уваги проф. В.В. Фінна, який у 1927 році запросив його в аспірантуру при кафедрі ботаніки КДУ. Дисертаційну роботу на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук він присвятив вивченню чоловічого гаметофіту у ранникових. Успішний захист дисертації відбувся в 1931 році.

Закінчивши аспірантуру, Х.Ю. Руденко працював на педагогічній роботі у вишах Києва: в 1930 р. асистентом, а з 1931 по 1935, отримавши звання доцента – доцентом кафедри ботаніки Зоотехнічного інституту; з 1935 по 1938 рік займав посаду завідувача кафедрою ботаніки Глухівського сільськогосподарського інституту – одного з найстаріших і відомих закладів природничого напрямку України. Саме тут проявився неабиякий організаторський талант молодого вченого. Тому не дивно, що вже у 1938 році його переводять на посаду заступника директора по науковій роботі Ботанічного саду КДУ, де він працював до початку вітчизняної війни у 1941 році.

Війну Хома Юхимович, який на той час уже мав родину – дружину і двох синів – відпрацював, як то кажуть, «від дзвінка до дзвінка». Вже в липні 1941 року він вступає до лав Червоної Армії як командир запасу і крокує дорогами війни у складі ряду фронтів до самої Німеччини, де він зустрів перемогу. Про ці роки Х.Ю. Руденко згадував скуппо; мабуть, це були не найприємніші спогади, адже – на війні, як на війні. Про його гідну участь у цій великій війні свідчать його нагороди, які він, будучи глибоко цивільною людиною, ніколи не виставляв напоказ. Це медалі «За участие в боях под Сталинградом», «За оборону Сталинграда» і «За участие в Отечественной войне 1941-1945 гг.»

Після демобілізації в 1945 році Хома Юхимович був направлений в Закарпатську область до щойно відкритого Ужгородського державного університету на посаду завідувача кафедрою ботаніки. На жаль, ми вже ніколи не дізнаємось, чи не було це призначення викликано переслідуванням в СРСР цитологів, ембріологів, генетиків. Адже вже у 1941 році науковий керівник Хоми Юхимовича, заслужений діяч науки проф. В.В. Фінн, корінний киянин, який пропрацював в КДУ сорок років, був переведений

в Житомирський сільськогосподарський інститут. В цьому ж, 1941 році, під час експедиції в Карпатах був заарештований і загинув у в'язниці вчений з світовим ім'ям генетик М.І. Вавілов. Апогеєм цього переслідування була сумнозвісна ганебна сесія ВАСГНІЛ у 1948 році, коли всі видатні вчені цито-генетичного напрямку і їх послідовники були дискваліфіковані і репресовані: звільнені з роботи, розкидані на теренах СРСР або заарештовані. В результаті на багато років була призупинена в СРСР ця прогресивна, потрібна людству галузь біології.

По приїзді до Ужгорода, Хома Юхимович з властивою йому енергією взявся за роботу. На його плечі лягла титанічна робота по створенню на голому місці університетської кафедри. Перш за все треба було забезпечити матеріально-технічну базу: прилади, підручники, посібники, знаряддя для лабораторних робіт, гербарій, унаочнення, тощо. Не менш важливе завдання – підбір, створення викладацького і допоміжного персоналу. Все це можна було робити лише після визначення навчально-наукового напрямку розвитку кафедри. Справитись з цим непростим завданням йому допоміг досвід роботи у вишах Києва і особливо тісний контакт з КДУ. Опираючись на цей досвід, Хома Юхимовичем була задумана і заснована кафедра, яка втілювала принципи, особливості і характер класичних ботанічних кафедр ведучих вишів столиці. Дякуючи йому, кафедра швидко стала на ноги і за короткий час стала відомою своїми якісними випускниками.

Формування педагогічного колективу – одне з надзавдань Хоми Юхимовича. Спочатку він бере на себе читання всіх загальних і спецкурсів кафедри. Проте викладання теоретичних курсів – лише частина справи. Першоосновою існування кафедри ботаніки є вивчення, знання рослинного світу, флори оточуючої місцевості. Для Х.Ю. Руденка, цитоембріолога за фахом, як і для всієї радянської науки, флора щойно приєднаної до України Закарпатської області була білою плямою. Розуміючи важливість проблеми, Хома Юхимович посилено шукає місцевих знавців флори. Йому поталанило: щасливою знахідкою для кафедри став вчитель природознавства СШ Ужгорода, випускник Карлового університету Праги ботанік С.С. Фодор. Спочатку Хома Юхимович бере його у створений ним у 1946 році ботанічний сад університету, потім асистентом на кафедрі, де він виріс у відомого в СРСР і за його межами професора, доктора біологічних наук.

Помітну допомогу у створенні кафедри надала О.П. Різниченко. Випускниця Харківського університету, флорист за фахом, Ольга Петрівна була безвідмовною, знаючою трудівницею, надзвичайно скромною і доброзичливою людиною. Вона супроводжувала Хома Юхимовича у всіх екскурсіях у природу, в

експедиціях у гірські масиви Карпат. Невблаганна хвороба і смерть забрала від нас її ще молодою, у розквіті сил.

Гордістю і ветераном кафедри став Емеріх Степанович Товт. Взятий на роботу Хоמוю Юхимовичем на посаду препаратора, молодий вчитель початкових класів працював на кафедрі протягом 54 років і став одним з найфаховіших флористів, знаннями якого користувались не лише студенти та співробітники кафедри ботаніки, але й члени інших кафедр біофаку.

Господинею кафедри довгі роки була Поліна Василівна Меліхова, яка дбала про порядок на кафедрі і була незамінною помічницею Хоми Юхимовича в ембріологічних дослідженнях.

В 1948 році до складу кафедри була зарахована Алевтина Тимофіївна Арсірій. Педагог з багаторічним стажем, чудовий знавець бур'янової флори, але, в першу чергу, людина рідкісного такту та інтелігентності, Алевтина Тимофіївна внесла в атмосферу кафедри дух доброзичливості, взаємоповаги і колегіальності. Завдяки її кропіткій роботі у галузі гербології протягом майже двадцяти років спектр флористичних досліджень кафедри значно розширився.

Дякуючи організаторському таланту і вмілому психологічному підходу на кафедрі ботаніки під керівництвом Хоми Юхимовича не було випадкових людей. Його енергія, працездатність, вимогливість цементували маленький колектив кафедри, який працював багато, віддано, цілеспрямовано як єдиний гурт однодумців. Неймовірно, але факт, що Хома Юхимович за 16 років не звільнив ні одної особи, взяті ним на роботу люди працювали на кафедрі до глибокої старості або навіть до смерті.

Між тим, до клопоту створення і формування кафедри і ботанічного саду додаються нові: у лютому 1946 року Хому Юхимовича призначають деканом біологічного, пізніше (1954) – хіміко-біологічного факультету. Залишаючись незмінним завідувачем кафедри ботаніки, Хома Юхимович обіймав посаду декана з 2-річною перервою (1952-1954) протягом десяти років, до 1956 року. В цей період відбулось становлення й інших кафедр біофаку, і в цьому процесі теж відчувалась мудра, керуюча рука Хоми Юхимовича. Ніщо не проходило повз пильного ока декана, його вважали рішучим, строгим, часто безкомпромісним, але справедливим керманічем факультету.

Вперше я побачила Хому Юхимовича будучи студенткою I курсу. Він крокував довгим коридором 4-го поверху біофаку – невисокого зросту, худорлява, лисувата людина в старомодних круглих окулярах. Він ішов, нахиливши голову і схрестивши за спиною руки, у глибокому роздумі. Невже це Руденко – гроза факультету?! – подумала я. Хіба може така

тендітна людина бути строгою, невблаганною?! Але як я помилялась! Фізична невиразність ховала під собою сталевий стрижень цілеспрямованої, відповідальної за свої дії, сильної духом людини. Без цього йому не під силу було б тримати в руках кафедру, ботанічний сад, формувати багатогранне життя факультету, а то і двох – біологічного і хімічного. А він тримав і – витримував! Високу урядову нагороду - Орден Леніна – Хома Юхимович отримав цілком заслужено.

Протягом п'яти років навчання на біофаці я відчувала доброзичливе до себе ставлення Хоми Юхимовича. Чим це було викликано? Можливо він вбачав у моїй особі студентку, яку варто залучити до наукових досліджень з ембріології рослин, що, власне, і відбулося? Через два роки після закінчення університету, коли я вже працювала у школі, Хома Юхимович розшукав мене і запросив до аспірантури.

Виконуючи величезну за об'ємом адміністративну і педагогічну роботу, Х.Ю. Руденко ні на мить не забував про перервану війною наукову роботу. З самого початку перебування в Ужгороді він займається придбанням приладів, реактивів, необхідних для ембріологічних досліджень, знайомить з мікроскопічною технікою лаборантів кафедри. Обравши тему дисертації, він вперто йде до її виконання. Вражає не лише і не так розмах наукової роботи, як мужність дослідника, який в роки розгулу лисенківщини не припинив заборонені цитоембріологічні дослідження. 5 листопада 1954 року у Московському державному університеті ім. М. Ломоносова відбувся успішний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук. Хома Юхимович завершив тему «Розвиток чоловічого гаметофіту покритонасінних», розпочату у 1927 році спільно з проф. В.В. Фінном, віддавши, таким чином, борг пошани Вчителю.

Захист докторської дисертації став стимулом і до задуманого Хомою Юхимовичем плану заснування осередку цитоембріологічних досліджень рослин в УжДУ, що був би єдиним у Західній Україні. Справа в тім, що ця галузь ботаніки є рідкісною і існує лише в багатих цивілізованих країнах Західної Європи. В СРСР, після послаблення тиску з боку лисенківщини, розвивалась майже виключно в академічних закладах.

Організація лабораторії цитологічних досліджень вимагала значних зусиль: наявності досконалої мікроскопічної техніки, освічених фахівців, окремого приміщення. Ця справа вимагала часу. Між тим, в останні роки життя, погіршується підірване ще під час війни здоров'я Хоми Юхимовича. Залишаючи за собою керівництво кафедрою, він віддається любимій справі – науці. В ці роки він працює над

підготовкою до друку і видання в наукових журналах результатів своїх досліджень. Лише в 1961 році з друку вийшло сім, в 1962 – чотири, а після кончини - ще три наукові роботи професора.

По приблизному підрахунку, науковий доробок проф. Х.Ю. Руденка складає понад сорок публікацій. Більшість наукових статей присвячена результатам ембріологічних досліджень. Проте не менш цінними, інформативними є статті флористичного змісту. Здійснені Хомою Юхимовичем разом з колективом кафедри флористичні дослідження охоплюють такі райони Карпат і є такими вагомими, що ми з повним правом можемо вбачати в його особі талановитого і плідного дослідника Карпат.

У теплий квітучий день червня 1962 року ми проводжали в останню путь Хому Юхимовича, який помер на 61 році життя. Через 18 років померла його дружина – Ніна Іванівна. Немає в живих і двох його синів, які померли, не досягнувши навіть віку свого батька. Похований в Ужгороді на цвинтарі «Кальварія», поряд із дружиною.

Прошло півстоліття з часу кончини Х.Ю. Руденка. За цей тривалий час значно зросла кафедра ботаніки кількісно, змінилася якісно. Поряд із закладеними Хомою Юхимовичем двома науковими напрямками – класичним флористич-

ним і цитоембріологічним – на кафедрі з'явилися нові, що значно розширюють діапазон наукової діяльності кафедри. Значна кількість науковців на кафедрі сприяла появі Міжвідомчої науково-дослідної лабораторії охорони природних екосистем.

Омріяна Хомою Юхимовичем цитологічна лабораторія, до якої він не дожив, все таки була створена при кафедрі ботаніки. Невелика група нас, цитоембріологів, плідно працювала в СРСР упродовж 30 років. Вона отримала визнання у таких центрах цитоембріології, як Ленінград, Москва, Братіслава, а також у Франції, Італії, Польщі, Голландії. Нас запрошували на всі всесоюзні і міжнародні наради, симпозиуми, конференції з цитоембріології рослин. Ми є співавторами монографічного п'ятитомного академічного видання «Сравнительная эмбриология цветковых», що побачила світ у Ленінграді в 1985-1990 роках. Мені здається, що це найдостойніша пам'ятка від нас, його аспірантів, засновнику цитоембріології в Ужгородському університеті професору Х.Ю. Руденкові – мудрому і мужньому мрійнику, науковцеві і педагогу за фахом, покликанням, пристрастю. Хай пам'ять про нього буде світлою, а вдячність – щирою.